

УДК 37.091.212.7

Світлана Долженко,
здобувач лабораторії історії педагогіки
Інституту педагогіки НАПН України

ПРОБЛЕМА НЕУСПІШНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті проаналізовано праці сучасних психологів та педагогів з проблеми неуспішності молодших школярів. Розглянуті психологічні, психофізіологічні, психолого-педагогічні фактори шкільної неуспішності дітей молодшого шкільного віку, описані особливості розвитку пізнавальної, мотиваційної, емоційної, довільно-регуляторної сфери учнів, які мають когнітивні труднощі у навчанні, та, як наслідок, неуспішність. Висвітлено методи та шляхи попередження шкільної неуспішності молодших школярів у сучасних психолого-педагогічних дослідженнях.

Ключові слова: *труднощі у навчанні, початкова школа, молодші школярі, неуспішність, психолого-педагогічні умови навчання, педагогічна діагностика і корекція, оперативна психодіагностика.*

В статье проанализированы труды современных психологов и педагогов по проблеме неуспеваемости младших школьников. Рассмотрены психологические, психофизиологические, психолого-педагогические факторы школьной неуспеваемости детей младшего школьного возраста, описаны особенности развития познавательной, мотивационной, эмоциональной, произвольно-регуляторной сферы учащихся, имеющих когнитивные трудности в обучении, и, как следствие, неуспеваемость. Освещены методы и пути предупреждения школьной неуспеваемости младших школьников в современных психолого-педагогических исследованиях.

Ключевые слова: *трудности в обучении, начальная школа, младшие школьники, неуспеваемость, психолого-педагогические условия обучения, педагогическая диагностика и коррекция, оперативная психодиагностика.*

In the article labours of modern psychologists and teachers are analysed on issue of unprogress of junior schoolchilgren. The psychological, psychological, psychophysical-pedagogical factors of school failure of children of midchildhood are considered, and describe particularly the development of cognitive, motivational, emotional, arbitrarily regulatory scope of students, who have cognitive learning difficulties as a consequence of the lack of success. The methods and ways to prevent school failure of junior schoolchildren are reflected in modern psychological and psychologo-pedagogical research. Thus, in connection with reformation of the modern system of education there is a task before society to change the focus of

pedagogical science appeared with the appeal of greater attention on personality development of students, on their individuality. It follows to spare the special attention methods, facilities, educational programs which are directed on opening of possibilities of every child, help them to be well argued fell a seeker and open new knowledges. In the evaluation of knowledge we should not forget the psychological characteristics of the child. An estimation for a child must be a long-awaited stimulus, but not punishment. An important role in studies is allotted parents, which largely, carry responsibility for the work-load of child optional employments, for attitude of child studies, personal interest by a process, for a desire to execute home tasks and go to school. If we considering all aspects of education and studies modern school can go to a new high-quality level. School failure is easily to prevent, than correct and remove.

Key words: *difficulties in studies, primary school, junior schoolboys, unprogress, lack of success, psychologo-pedagogical terms of studies, pedagogical diagnostics and correction, operational psychodiagnostics.*

Метою реформування системи освіти в Україні є формування інтелігентної, освіченої, свідомої особистості, здатної розв'язувати соціальні та економічні проблеми молодій суверенній держави. У цьому контексті особливого значення набуває наукове обґрунтування методик, що передбачають своєчасний, поступальний, коригуючий педагогічний вплив на школярів, які потребують допомоги у навчанні, з метою розкриття індивідуальних можливостей і самореалізації потенціалу дитини. Молодший шкільний вік справляє визначальний вплив на структуру особистості дитини, в цей період формуються самоконтроль, довільність психічних процесів, внутрішній план дій. Тому проблему шкільної неуспішності найпростіше подолати саме в молодших класах.

Проблема неуспішності привертає увагу сучасних педагогів, психологів. Вивченню причин шкільної неуспішності та шляхів її подолання присвячені праці таких учених, як М. Акімова, К. Гуревич, Г. Гусєва, В. Зархін, Є. Їльїн, В. Козлова, А. Маркова, Т. Матіс, М. Матюхіна, А. Орлов.

Відтак, метою статті є узагальнення психолого-педагогічних досліджень кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст., оскільки проблема неуспішності, відставання, другорічництва є актуальною для сучасної української школи.

Мета нашої статті буде реалізована в процесі вирішення наступних завдань: по-перше, систематизувати знання про фактори, які впливають на неуспішність молодших школярів, у дослідженнях науковців та педагогів сучасності; по-друге, окреслити низку чинників виникнення неуспішності та методів її попередження.

Проблема неуспішності молодших школярів наразі залишається однією зі складних і недостатньо досліджених.

Попередження неуспішності складається з того, щоб своєчасно виявити та запобігти відставанню, не допустити його розвитку, переродження у стійку неуспішність.

Виникає питання, що робити з дітьми, які після першого року навчання стійко не встигають. Затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 20.12.2002 р. № 732 «Положення про індивідуальну форму навчання в загальноосвітніх навчальних закладах» запровадило альтернативу інтернатній системі спеціальних шкіл – індивідуальне навчання у загальноосвітній школі за місцем проживання дитини. Відповідно до цього положення передбачались індивідуальні заняття з дітьми, що не встигають. Встановлена кількість 10 навчальних годин на тиждень у молодших класах. Однак, положення містило й недоліки. Наприклад, було рекомендовано переводити дитину на індивідуальне навчання тільки після двох років невстигання [7].

Багато важливих питань цим положенням не регулювалося: на основі яких навчальних планів складаються ці індивідуальні заняття, як включати дитину в загальний навчальний процес, як готувати педагогів загальноосвітньої школи до роботи з такими дітьми.

Новим «Положенням про індивідуальну форму навчання в загальноосвітніх навчальних закладах», затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2016 р. № 8, індивідуальна форма навчання передбачається для дітей з особливими потребами, що мають тимчасові проблеми зі здоров'ям, є учнями сільських малокомплектних шкіл (менше 5-ти учнів у класі), а також для біженців та осіб, що проживають у зоні збройного конфлікту. Цим положенням визначені адресні групи дітей, яким держава має надавати допомогу у боротьбі з шкільною неуспішністю. Водночас, перелік підстав для запровадження індивідуальної форми навчання звужений і ця форма навчання не передбачається для дітей, які не встигають і, разом з тим, не належать до означених груп [8]. Тому основна відповідальність за їх успішність лягає на вчителів, шкільних психологів та батьків, які мають віднаходити нові форми роботи з ними.

Відомо, що від 15 до 40 відсотків учнів початкової школи відчувають труднощі у процесі навчання. Окремий учень – це особистість з індивідуальними психологічними особливостями, здібностями, потребами. Тому сучасні вчені особливу увагу приділяють індивідуалізації навчання та роблять акцент на потребах кожної дитини. У зв'язку з цим виникла окрема галузь у діяльності психолога – шкільна психодіагностика, яка направлена на виявлення причин шкільної неуспішності, попередження та усунення цієї проблеми.

Неуспішність у навчанні молодших школярів ґрунтовно дослідила у праці 2009 р. Н. Локалова. Проаналізувавши доробок видатних психологів та педагогів ХХ сторіччя, дослідниця прийшла до вагомих висновків та

надала методичні рекомендації щодо психокорекції та психопрофілактики шкільної неуспішності [6, с. 52–62].

Психолог зазначила, що шкільна психодіагностика грає важливу роль у виявленні труднощів засвоєння знань та усуненні тих факторів, які впливають на неуспішність у навчанні. На думку автора, традиційно ефективність навчально-виховного процесу визначається тим, що знають та вміють школярі. Це важливо, але недостатньо для виявлення в якій саме мірі учень засвоює матеріал, що саме дало засвоєння того або іншого учбового матеріалу для подальшого розвитку мислення, здібностей учня. Вчитель в учбово-виховному процесі не завжди має можливість виявити причини труднощів у навчанні. У той самий час, проведення оперативної та довгочасної психодіагностики є важливою стороною професійної діяльності вчителя.

У праці 2011 р. Н. Локалова виокремлює декілька підходів до діагностики та корекції причин невстигання: педагогічний, психологічний та нейропсихологічний. Нею виділяються декілька груп труднощів при навчанні школярів мові, читанню, математиці та окреслюються психологічні причини даних труднощів. Перша група труднощів пов'язана зі слабким розвитком психомоторної функції, друга з особливостями формування когнітивного компонента навичок письма, читання та рахування. Третя група пов'язана з недоліком формування регуляторного компонента цих навичок, несформованістю процесів самоконтролю та саморегуляції. Четверту групу труднощів складають труднощі, викликані індивідуальними психологічними особливостями школярів [5, с. 7–13].

У посібнику Н. Локалової міститься значна кількість вправ для психологічної діагностики та корекції. Серед них, спрямовані на посилення уваги, пам'яті, мислення школярів, на розвиток зорового аналізатора, виявлення недоліків фонематичного аналізу та синтезу, тощо [5, с. 71–132].

Н. Чуприкова у праці 2003 р. окреслила поняття «когнітивні репрезентативні структури» і вважає ці структури основою засвоєння знань та розумового розвитку. Автор наголошує, що найчастіше у процесі навчання не прослідковуються внутрішні зв'язки між окремими цілями та способами їх досягнення. Зазвичай під цілями навчання розуміється формування умінь та навичок (читати, писати тощо), розвиток сприйняття, мислення, пам'яті та ін. Кожна ціль розумна та правомірна, але знання формуються якось самі по собі, формування умінь та навичок не йде у тісній зв'язці з процесами розвитку мислення та здібностей. Саме тому останнім часом все більшого визнання набуває розвиваючий підхід до навчання. Цей підхід належить до унітарних, оскільки його єдиною метою є психічний розвиток, який об'єднує розумовий, моральний та фізичний розвиток дитини [11, с. 23–29].

У працях Н. Чуприкової розглянуто важливе питання співвідношення

зовнішніх умов та внутрішніх факторів у розвитку дитини. Дослідниця зосереджується на аналізі системи психолога Л. Занкова, яка націлена на стимулювання внутрішніх процесів розвитку дитини. Ця система, яка спрямована на розуміння зв'язку «зовнішнє – внутрішнє» у розвитку дитини, може слугувати точкою відліку для побудови сучасних підходів в галузі корекційної педагогіки. Можливо, принципи системи Л. Занкова не завжди можуть бути застосовані, але можуть допомогти в повсякденній роботі з дітьми, які мають труднощі у навчанні. Принцип стимулювання внутрішніх процесів розвитку дитини має бути «дороговказом», ідеалом, до якого повинен наближатися кожен учитель, який мріє подолати шкільну неуспішність [10, с. 9–12].

Сучасний погляд на склад та шляхи розумового розвитку школярів тісно пов'язаний з теоретичними уявленнями про психологічні когнітивні структури (Н. Чуприкова, М. Холодна), за допомогою яких людина здобуває інформацію з оточуючого середовища, здійснює аналіз та синтез. Чим більше ці структури розвинуті, тим більше можливостей засвоєння знань, тим більші здібності дитини до навчання. Тому у процесі навчання потрібно не просто повідомити «суму знань», а сформувані у дитини систему знань, утворюючи внутрішньо упорядковану систему.

Таким чином, розумовий розвиток суттєво впливає на шкільну успішність, але не завжди визначає шкільну успішність або неуспішність дитини.

М. Холодна у праці 2002 р. показала, що тільки на початковому етапі навчання прослідковується загальна закономірність, яка полягає у тому, що чим вище показники інтелектуального розвитку учнів, тим вища успішність. В середніх та старших класах на успішність у навчанні починають впливати інші фактори, які до певної міри нівелюють фактор розумового розвитку. Достатньо добре може вчитися дитина, яка має невисокий рівень розумового розвитку, а учень з високими показниками інтелекту навпаки може демонструвати середні успіхи у навчанні [12, с. 24–28].

М. Акімова наголошує на індивідуально-типологічних особливостях учнів у процесі навчання. Автор розподіляє учнів на чотири типи: зі слабкою, з сильною, з рухливою та інертною нервовими системами. Діти першого типу тихі, акуратні, чутливі, боязкі, особливо чуттєво реагують на зовнішні подразники та, як наслідок, у навчанні часто розгублюються, не відповідають на питання, не виконують простих прохань. Таким дітям не вистачає впевненості у собі, вони соромляться нерозумно виглядати, чим ускладнюють своє просування до успіху у навчанні. Діти з сильною нервовою системою сповнені енергії, вчаться легко, без зусиль та, як наслідок, успішно. Діти з рухливою нервовою системою непосидючі, нетерплячі, діяльні, активні, легко відволікаються, довго не можуть зібратися та стати до роботи, але легко захоплюють пояснення вчителя,

можуть без зусиль виконувати поставлені завдання, легко відповідають на запитання. Зовсім по іншому поводить себе учень з інертною нервовою системою – на уроках дуже спокійний, він не може швидко відповісти на поставлене запитання, спочатку йому треба обдумати відповідь. Вдома такий учень весь час виконує домашнє завдання, на все інше у нього немає часу, кожна непередбачувана обставина надовго відволікає його. Як наслідок, учень цього типу також не встигає у навчанні [2, с. 74–77].

У книзі «Мотивации и мотивы» (2003) Є. Ільїн довів, що важливим показником успішності є особистісна мотивація учня та орієнтація на результат. Основну мотиваційну роль виконує отримана дитиною оцінка. Основним мотивом навчання оцінка виступає у більшій половині молодших школярів. Школярі сприймають оцінку як схвалення своїх намагань, вона не свідчить про якість виконаної роботи. Дослідник вказує на те, що початковий соціальний сенс учбової діяльності полягає для дітей не стільки в результаті, скільки в самому учбовому процесі [4, с. 255–264].

На думку Є. Ільїна, у вітчизняній школі не задовольняється пізнавальна потреба учнів, що пов'язано з недосконалими методиками навчання, з великою кількістю завдань націлених на вироблення умінь та навичок. Результатом є перевантаження учнями пам'яті, недостатній рівень застосування інтелекту. В успішних школярів інтерес до знань та мотиви усвідомлені, збуджують їх до навчальної діяльності. У неуспішних учнів основним мотивом до навчання є запобігання покарання. Це також призводить до неуспішності у навчанні [4, с. 255–264].

Т. Ілляшенко прийшла до висновку, що індивідуальне навчання дітей з порушеннями психофізичного розвитку в загальноосвітній школі є малоефективним та себе не виправдовує. Автор, з групою однопідприємців, на базі середньої школи, здійснювали моніторинг першокласників з труднощами у навчанні. Як з'ясувалося, при проходженні тесту Керна-Йірсека під час вступу до школи, у багатьох дітей простежується недорозвиненість процесів засвоєння навичок письма та читання. Коли ж ці проблеми виявляються у школі, коригуються логопедом протягом тривалого часу, дитина вже значно відстає від однокласників. Ще більшим стає таке відставання, коли вказана недорозвиненість підсилюється невисоким загальним розвитком дитини. Тоді йдеться про вторинну затримку психічного розвитку (ЗПР). У багатьох випадках ЗПР вважають основною причиною неуспішності у навчанні. Саме тому більшість дітей зазнає краху у початковому навчанні через невиявлені та своєчасно нескориговані недоліки їхньої пізнавальної діяльності [3, с. 2–4].

Проблема неуспішності привертає увагу вчителів-практиків. У статті 2008 р. А. Адамова надає поради щодо виявлення та розвитку індивідуально значущих позитивних задатків кожного учня, формування інтересу до навчання. На прикладі власної школи А. Адамова показала, що існують елементи трьох організаційних культур: культури влади, рольової

культури, культури діяльності. Переважає культура влади, тому основна відповідальність за успішність учня лежить на керівництві школи, яке відповідає за розподіл обов'язків та визначає завдання виховного процесу. Основним завданням школи є створення продуманої методики викладання окремих навчальних предметів. Вчителі, в свою чергу, повинні складати індивідуальний план самоосвіти. Призначення особистісно-орієнтованого підходу до навчання й виховання полягає в тому, щоб сприяти становленню дитини та подоланню її неспішності [1, с. 2–10].

Вчитель харківської гімназії Т. Сухенко ґрунтовно описала причини неспішності та шляхи її подолання. У статті висвітлено систему роботи, яка дозволяє своєчасно виявити та ліквідувати прогалини у навчанні. Першою причиною неспішності автор вважає невміння вчитися та долати труднощі пізнавальної діяльності. Друга причина полягає у небажанні здобувати знання. «Якщо бажання розібратися у питаннях, розглянутих на уроці, стане головним для учня і витіснить усі інші, то він зосередиться, і процес пізнання триватиме успішно. Для цього потрібно використовувати певні стимули», – наголошує Т. Сухенко. Щоб спровокувати виникнення потреб у кожному виді діяльності, необхідно наблизити ці потреби до дитини. Головне викликати у дитини цікавість до матеріалу. Навіть якщо тема теоретична, для її засвоєння можна використати елементи рольової гри. Коли прокидається уява дитини, то дуже часто з'являється цікавість до знань. Ще одним стимулом до навчання є створення ситуації успіху. Якщо дитина оцінена належним чином, то вона і далі буде працювати. В останні роки з введенням дванадцятибальної системи з'явилася можливість позитивно оцінювати рівень знань навіть слабеньких учнів. Для здібних, але малоактивних учнів, на думку автора, можна застосовувати систему накопичування балів за виконані завдання [9, с. 2–7].

Таким чином, у зв'язку з реформуванням сучасної системи освіти перед суспільством постало загальне завдання зміни акцентів педагогічної науки зі зверненням більшої уваги на особистісний розвиток учнів, на їхню індивідуальність. Особливу увагу слід приділяти методам, засобам, освітнім програмам, які направлені на розкриття можливостей кожної дитини, допомагають їй самостверджуватися, почувати себе шукачем і відкривачем нових знань. У оцінюванні знань варто не забувати про психологічні особливості дитини. Оцінка для дитини повинна бути довгоочікуваним стимулом, а не покаранням. Важлива роль у навчанні наділяється батькам, які, в значній мірі, несуть відповідальність за завантаженість дитини факультативними заняттями, за ставлення дитини до навчання, зацікавленість процесом, за бажання виконувати домашні завдання та йти до школи.

Якщо враховувати усі аспекти виховання та навчання, сучасна школа може вийти на новий якісний рівень. Шкільну неспішність легше попередити, ніж коригувати та усувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамова А. М. Впровадження особистісно-орієнтованої моделі навчально-виховного процесу / А. М. Адамова // Управління школою. – 2008. – № 11 (203). – С. 2–12.
2. Акимова М. К. Психофизиологические особенности индивидуальности школьников: учет и коррекция : учеб. пособие / М. К. Акимова, В. Т. Козлова. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 160 с.
3. Ілляшенко Т. Причини невстигання молодших школярів: які вони? / Т. Ілляшенко // Початкова школа. – 2007. – № 1. – С. 2–5.
4. Ильин Е. Н. Мотивация и мотивы / Е. Н. Ильин. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
5. Локалова Н. П. Как помочь слабоуспевающему школьнику. Психодиагностические таблицы: причины и коррекция трудностей при обучении младших школьников русскому языку, чтению, математике / Н. П. Локалова. – М. : Ось-89, 2011. – 144 с.
6. Локалова Н. П. Школьная неуспеваемость: причины, психокоррекция, психопрофилактика : учеб. пособие / Н. П. Локалова. – СПб. : Питер, 2009. – 368 с.
7. Наказ Міністерства освіти і науки України від 20.12.2002 р. № 732 «Про затвердження Положення про індивідуальну форму навчання в загальноосвітніх навчальних закладах» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0009-03>.
8. Наказ Міністерства освіти і науки України від 12.01.2016 р. № 8 «Про затвердження Положення про індивідуальну форму навчання в загальноосвітніх навчальних закладах» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0184-16>
9. Сухенко Т. П. Причини неуспішності учнів і шляхи їх подолання / Т. П. Сухенко. – Трудове навчання в школі. – 2011. – № 7 (31). – С. 2–7.
10. Чуприкова Н. И. Психологический смысл системы Л.В. Занкова и ее значение для психолого-педагогической теории обучения и развития / Н. И. Чуприкова. – М. : Федеральный научно-методический центр им. Л. В. Занкова, 2001. – 40 с.
11. Чуприкова Н. И. Умственное развитие и обучение (к обоснованию системно-структурного подхода) / Н. И. Чуприкова. – М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2003. – 320 с.
12. Холодная М. А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / М. А. Холодная. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.